

تحلیل رمان سووشون از منظر عناصر حماسی

ابراهیم رنجبر*

استادیار دانشگاه محقق اردبیلی

چکیده

در رمان سووشون موضوعات و جنبه‌های اجتماعی، تاریخی و حماسی با لحن شاعرانه، در بستر داستانی ساختگی، چنان درهم آمیخته‌اند که نمونه‌ی مقبول هنر داستان‌نویسی به وجود آمده است. جنبه‌ی حماسی این رمان چنان قوتی دارد که می‌توان آن را در ردیف آثار حماسی مصنوع قرار داد. تجلی روح ملی، وجود ارزش ذهنی، نمایندۀ عقاید مردم بودن قهرمان، لزوم مهرورزی و کین‌توزی، وجود قدرت فردی شکست‌ناپذیر یا ابرمرد و هم‌مرزی با تاریخ از جمله عناصر حماسه‌اند که در این رمان حضور دارند. قهرمان آن با خصال از قبیل مهرورزی به مردم و کین‌توزی با بدخواهان مردم، جستن نفع عام، تعلق به نوع بشر، مقابله با ضد قهرمان و داشتن شرافت در شمار قهرمانان حماسه‌هاست. قصد دانشور - که آفرینش چنان قهرمانی برخاسته از جهان‌بینی اوست - به حقیقت شکست‌ناپذیر نشان‌دادن ایران است، در زمانی که تهاجم صنعتی و نظامی غرب، بی‌اثربودن مطبوعات، آشوب‌های داخلی، وابستگی ارکان حکومت، غفلت مردم و اولیای دین و فرصت‌طلبی احزاب زمینه‌های به خطر افتادن استقلال ایران را فراهم می‌کنند. قصد این نوشته ذکر مشابهت‌های این رمان با آثار حماسی، جستن نشانه‌های حماسه در آن و نهایتاً تبیین جنبه‌ی حماسی آن است.

کلیدواژه‌ها: دانشور، سووشون، رمان، حماسه.

*ranjbar@uma.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۹۰/۸/۲۲

تاریخ دریافت: ۸۹/۹/۲۷

فصلنامه‌ی زبان و ادبیات فارسی، سال ۱۹، شماره ۷۰، بهار ۱۳۹۰

۱. مقدمه

یکی از آثار هنری ارزشمندی که با استقبال مردم جهان و خصوصاً ایرانیان مواجه شده است، رمان سووشون نوشته سیمین دانشور است. این نویسنده با انتشار این رمان در سال ۱۳۴۸ به شهرت رسید که «تا سال ۱۳۵۶ هفت نوبت تجدید چاپ گردید... یعنی طی هشت سال هشت بار چاپ شد... اگر شمارگان چاپ هشتم این رمان در سال ۱۳۵۶ را ملاک قرار دهیم (۲۲۰۰۰ نسخه)، آن گاه به ضرس قاطع می توان گفت که پس از بوف کور، سووشون پرفروش ترین رمان فارسی بوده است» (پاینده، ۱۳۸۱: ۷۳). به نظر خامه ای «کمبود نسبی درآمد... خوانندگان... موجب می شد که از هر نسخه آن چندین نفر استفاده» کنند (خامه ای، ۱۳۸۳: ۶۷) و گرنه شاهد شمارگان زیادتر و نوبت های چاپ بیشتر می شدیم.^۱ سووشون با استقبال خوانندگان خارج از ایران نیز مواجه شده است. «تا به حال به شانزده زبان زنده جهان ترجمه شده است... به تازگی در دانشگاه سوربن فرانسه به معرفی این کتاب پرداخته اند و برنامه ای برای آن برگزار کرده اند» (مندنی پور، ۱۳۸۳: ۱). بدیهی است که باید جاذبه ای خاص در این اثر باشد که این گونه آن را با استقبال اعتبارانگیز مواجه کرده باشد. در این حال پاسخ دادن به این سؤال ضروری به نظر می رسد که چه عامل یا عواملی باعث جذابیت این اثر و موجب توجه عموم شده است.

در پاسخ پرسش مذکور از دیدگاهی می توانیم بگوییم که سووشون آمیزه ای است از مفاهیم ناهمگون تاریخ، منطق داستان نگاری، تمثیل، اسطوره، حماسه، پیش گویی، امید آفرینی، جوهر شعر، عشق، جهان بینی و سیاست. نویسنده توانای این رمان با رشته نامرئی سحرآمیز هنر این همه را چنان درهم بافته است که نتیجه جذاب و مقبول شده است.

جنبه تاریخی آن به مثل به منزله بوم نقاشی است که دیگر عناصر بر آن نشسته و با آن عجین شده اند. نویسنده در دهه چهارم قرن چهارده شمسی ایستاده و به دو دهه قبل

نگریسته و برخی از حوادث تاریخی آن را از منظر هنر نگریسته و مخلد کرده و با توجه به آن داستانی مستقل آفریده است که در دو سطح جریان دارد: سطح تمثیلی آن مربوط به تاریخ و سطح روایی آن در قلمرو هنر و خود روایتی مستقل و کامل است مربوط به عالم گسترده داستان‌سرایی. در این عالم حماسه و واقعیت را در هم سرشته است و با وجود شکست‌ها و جبرها و نامرادی‌ها در بستر تاریخ، پیش‌گویی کرده است که جهانی آباد و آزاد و عاری از زورگویی در انتظار جوامع بشری است؛ چون توده مردم به زودی بیدار می‌شوند و درخت استقلال را با خون خود می‌پرورند و سلطه و استعمار و درنده‌خویی را نابود می‌کنند. در عین حال از شور و شعر و عشق غافل نمی‌شوند. نمونه یک عشق مطلوب را که در میان دو قهرمان این رمان، یوسف و زری، در متن زندگی زناشویی در جریان است، به نمایش گذاشته است. اما در این جا قصد نگارنده این سطور از میان تمام این عناصر و مفاهیم، توجه به بُعد حماسی کتاب در چارچوب قهرمان‌پروری است. بنابراین ناگزیر مقوله‌های دیگر را کنار می‌گذارد.

در این جا غرض از قهرمان‌پروری نه آن است که در داستان‌ها و رمان‌ها معروف است و معمولاً مهم‌ترین شخصیت رمان را که بیش از تمام شخصیت‌ها با حوادث مواجه و بیش از همه متحول می‌شود و ایجاد تحول می‌کند قهرمان می‌گویند، بلکه غرض قهرمانی است که در سطح قهرمانان داستان‌های حماسی مطرح است و کارهایی فراتر از توان قهرمانان داستان‌ها و رمان‌ها انجام می‌دهد که مهم‌ترین آن‌ها جان و زندگی خود را برای حفظ مصالح و خصوصاً آزادی عمومی فداکردن است و یوسف‌خان در این رمان به آن درجه عالی می‌رسد. این مقوله یکی از مقوله‌های برجسته این رمان محسوب است.

اگرچه مقوله‌های چندگانه که ذکر آن‌ها گذشت در این رمان اهمیت زیادی دارند و هریک در جای خود سندی است از روزگاری، و نظریه‌ای مغتنم است از هنرمندی متفکر، دو مقوله تاریخ و قهرمان‌پروری به این رمان جایگاه والا و جذابیت خاص

بخشیده‌اند. بخش تاریخی در سطح تمثیلی رمان جریان دارد و در واقع بریده‌های روزنامه‌های دهه دوم و سوم است. اما مقوله قهرمان‌پروری برخاسته از جهان‌بینی و هنر داستان‌نویسی دانشور است و هنر محض محسوب است و ارزش جواهر هنری را دارد. با وجود این، باید به این پرسش‌ها پاسخ داد که در عصر حاضر چرا قهرمان از نوع قهرمانان عوالم حماسی لازم است؟ این قهرمان از کجا و چگونه انتخاب می‌شود؟ چه وظایفی بر عهده دارد و چه کارهایی باید انجام دهد؟ اگر نویسنده نتواند در متن داستان به این سؤالات مقدر پاسخ دهد، در واقع کاری تکراری و چه بسا عبث انجام داده است، اما نویسنده رمان پاسخ‌های لازم را داده است. بررسی و تدوین منظم آن‌ها ضرورتی معنوی است و نگارنده این سطور قصد تدوین و تنظیم آن‌ها را دارد و ضرورت آن بدیهی و بی‌نیاز از توضیح است.

۱.۱. پیشینه تحقیق

با اینکه سووشون یک اثر ادبی ارجمند و پرخواننده است، بسیاری از جنبه‌های آن ناکاویده مانده است. قبادی در مقاله‌ای از چند شخصیت آن رمزگشایی کرده (قبادی و نوری، ۱۳۸۶: ۶۳-۸۶) و در مقاله‌ای دیگر درون‌مایه‌های آن را تاحدودی بررسی کرده است (قبادی، ۱۳۸۳: ۴۱-۵۴). فنی‌ترین بحث را گلشیری مطرح کرده است (گلشیری، ۱۳۷۶: ۷۷-۱۵۱). میرعابدینی در حد نگاهی کلی به آن نگریسته است (میرعابدینی، ۱۳۸۳: ۷۷/۲-۸۲). قهرمانی بر برخی از جزئیات مربوط به هنر داستان‌نگاری آن انگشت نهاده است (قهرمانی، ۱۳۸۳: ۴۱۴-۴۲۳). علوی از دید یک حزبی مبارز به آن نگریسته و ایستادگی مردم ایران را که در آن نمود یافته ستوده است (علوی، ۱۳۸۳: ۳۱۷-۳۲۰). تسلیمی در بحثی مختصر به بُعد جهانی و فراتر از قالب‌های فکری و حزبی بودن آن تأکید کرده است (تسلیمی، ۱۳۸۸: ۱۴۵-۱۴۹). هیچ‌یک از این محققان ارجمند به بُعد حماسی موجود در این رمان اشاره نکرده است.

۲. بحث و بررسی

پاسخ این سؤال را که: در عصر حاضر، با وجود سپری شدن ایام حماسه‌سرایی، چرا در یک رمان، پروردن قهرمانی از زمره قهرمانان عوالم حماسه لازم است، باید در متن رمان جست. رمز ضرورت چنین امری با وصف وضع موجود جامعه که در رمان انعکاس یافته است گشوده می‌شود. جامعه مورد نظر این رمان، ایرانِ زمانِ کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ و چند سال مقدم و منتج بر آن است. هیچ‌یک از حوادث تاریخ ایران به اندازه این حادثه در ذهن و بیان دانشور و همسر او تأثیر نگذاشته است. این تأثیر تا جایی بود که آل‌احمد سرگذشت کُندوها و دانشور این رمان را به ذکر این واقعه اختصاص دادند تا ضمن اینکه کارنامه‌ای سیاه برای دشمنان استقلال ملی رقم می‌زنند، با پروردن قهرمانی آرمانی که مردانه در برابر جبهه عظیم دشمنان می‌ایستد و پرچم استقلال ایران را از دست فرو نمی‌نهد، ایران را به حقیقت شکست‌ناپذیر نشان دهند.^۲ با وجود این زمینه‌های سقوط مصدق، ضامن استقلال ایران، را در جامعه در مقاطع و شرایط و اوضاع زیر به نمایش می‌گذارد.

۲. ۱. شرایط ایجادکننده ظهور یک قهرمان

۲. ۱. ۱. آمدن صنعت غرب به ایران: در این رمان برخی از مظاهر صنعت غرب پیش‌قراول استعمار محسوب‌اند. نماد صنعت و نماینده آن در این رمان، چرخ خیاطی سینگر و سرجنت زینگر است. به دنبال صنعت اشغال نظامی روی می‌دهد. وقتی که کشوری از طرق مختلف، خصوصاً از راه‌های فرهنگ و نظامی‌گری مورد هجوم کشورهای بیگانه قرار گیرد، استقلال آن معروض خطر و نیازمند قهرمانانی است با خصال درخشان هوشیاری و فداکاری.

۲. ۱. ۲. تسلط نظامی: سلطه نظامی بیگانه بر ایران سایه افکنده است. قشون‌های بیگانه ایران را به چند قسمت تحت تصرف خود تقسیم کرده‌اند (این موضوع را چنین تعبیر کرده است که روی نقشه ایران «علامت‌های جورواجور رنگارنگ گذاشته‌اند و لت و

پارش کرده‌اند» (دانشور، ۱۳۶۳: ۳۵، نیز ۲۴۰، خوابی که زری می‌بیند). در میان دول مهاجم، سلطه انگلستان در تمام عرصه‌ها از همه چشم‌گیرتر است (افزونی سلطه انگلستان را از حضور افسران ارتش انگلستان در جشن دختر حاکم و بلندتر بودن بیرق آن از بیرق‌های دول دیگر می‌فهمیم (همان: ۳۸). ایران گرچه در جنگ جهانی وارد نشده است، در حکم جبهه‌ای علیه هیتلر است و تمام امکانات ایران باید برای سقوط هیتلر به کار گرفته شوند. طبق قانون نانوشته‌ای باید مایحتاج عمومی به قشون اجنبی فروخته شود تا پس از رفع نیازهای قشون، به مستعمرات انگلستان فرستاده شود (همان: ۵۵). اگر کسی با این مخالفت کرد، با تطمیع و ارعاب و قتل مواجه می‌شود (همان: ۵۱ و ۱۵-۱۷). این وضع آسیب‌های فرهنگی هم در پی دارد.

از طرق عملدی و غیرعملدی ارزش‌ها و مظاهر فرهنگ قومی و ملی پایمال می‌شوند.^۳ ارتش انگلیس شهر را از نظر اخلاقی ناامن کرده است (همان: ۵۸ و ۳۹). علاوه بر این مردم از امکانات زندگی شهری محروم‌اند. بهترین مدارس و بیمارستان‌های شهر از آن انگلیسی‌ها است (همان: ۱۳۰). می‌خواهند نسل بعدی را مطابق منویات حکومت انگلستان تربیت کنند، کما اینکه خانم حکیم زیر پوشش امور بیمارستان کار مبلغان مسیحیت را انجام می‌دهد (همان: ۳۸-۳۹). به اقتضای نیتی که دارند سیاست و فرهنگ و قوای نظامی و امور بهداشتی در دست اجنبی است (همان: ۱۰). برای مهیاتر کردن زمینه‌های اقامت خود در ایران، از طرفی اختلافات سیاسی و ملی و قومی ایجاد می‌کنند تا طرف‌های دعوا به وساطت بیگانگان و سلاح آنان محتاج و در نتیجه وسیله‌ای باشند برای برآوردن نیازها و برنامه‌های بیگانگان (همان: ۵۱)، از طرف دیگر هواداران حکومت شوروی علیه حکومت مرکزی حزب تشکیل می‌دهند و اجتماعات مخالف به راه می‌اندازند تا وضع موجود را به نفع بیگانه و به زیان حکومت برهم زنند (همان: ۱۹۴). با همه این‌ها، با تحقیر ایرانیان، به ایشان فخر می‌فروشد که ما «تمدن را به شما پیشکش آوردیم» (همان: ۲۶۱).

نویسنده هم برای تبیین وضع موجود، هم برای بیان ویرانی خارج از حد تصور ایران که فقط در افسانه‌ها و اساطیر قابل تصور است، هم برای یادآوری ایام تلخ اساطیری هجوم تورانیان به ایرانویچ و هم برای یادآوری فلسفه تکرار تاریخ، از اساطیر و داستان‌های ملی و مذهبی کمک گرفته است تا بگوید چنان‌که در حمله تورانیان رستم‌ها و سیاوش‌ها لازم بودند و نیز چنان‌که در ایام تاریک فریکاری‌ها و ستمگری‌های امویان و یزیدیان حسین‌ها لازم بودند، در ایام حاضر قهرمانانی از این قماش لازم‌اند تا خون ایرانی را در رگ‌های خفته به جوش آورند و حیاتی نو به دل‌ها بدمند تا شاید بتوان از شر ایلغار یان بیگانه و فرصت‌طلبان و ترسوه‌های داخلی نجات یافت.^۴

۲. ۱. ۳. سرسپردگی ارکان حکومت: در دنیای واقعی این رمان به جای عدل که مطلوب قهرمان آرمانی است، قدرت و پول و سیاست‌بازی نشسته است (همان: ۲۵۲)، در کل امور، حاکمیت رابطه به جای ضابطه بسیار درخشان است. رابط کسی است که مطیع اوامر نمایندگان روس و انگلیس باشد (همان: ۱۵۱). با وجود نمایندگان کشورهای مهاجم گویی حاکمی در ایران وجود ندارد. مردان حکومت و حواشی آن تلاش می‌کنند که به هر وسیله‌ای نمایندگان روس و انگلیس، هر دو، را راضی نگه دارند تا اگر شرایط به نفع یکی تغییر کرد، از پشتوانه خارجی بی نصیب نمانند (همان: ۱۱۶). در نتیجه هر کس که می‌خواهد به منصبی برسد لازم می‌بیند که رضایت نمایندگان کشورهای بیگانه را جلب کند. رفتارها و گفته‌های ابوالقاسم خان نمودی از خصال این گونه فرصت‌طلبان است (همان: ۵، ۱۷، ۲۳ و ۲۴). این شیفتگان قدرت که «ابرویشان آن قدر بلند شده که روی چشم‌هایشان را گرفته» (همان: ۲۵۹) نمی‌توانند واقعیت‌ها را ببینند. بدین جهت می‌خواهند به نحوی وضع موجود را تثبیت کنند. البته خود حاکم کزبین‌تر از مشاوران خویش است.

از آن جا که تمام امور کشور بر پاشنه سرسپردگی می چرخد، ریا و خیانت و دلالی و جاسوسی برای بیگانه و قاچاق و دزدی بر افکار و اذهان جامعه قدرت طلبان و حواشی حکومت مسلط است.^۵ این طبقه فکری هرکسی را که در غم مردم باشد و ساز مخالفت حکومت زند، بی عقل محسوب می کند، چنان که عزت الدوله یوسف را دیوانه می خواند که در راه منافع ملی همگان را با خود دشمن کرده است (همان: ۱۷۶). در این میان توده مردم قربانیان خوی سباعانه بیگانگان و سودجویی های حقیرانه حاکمان و جهل و نادانی خویش اند (همان: ۴۸).

۲. ۱. ۴. غفلت اولیای دین: انگلیسی ها در تمام عرصه های حیات ایرانیان دخالت می کنند و قصد گسترش مسیحیت را دارند.^۶ در این حال که علمای دین باید بیدارکننده و مدافع دین و حیات مردم باشند، برخلاف رسالت خود، مردم را تحمیق می کنند و تنها رابطه آنان با مردم این است که دستشان را برای بوسیدن در اختیار مردم بگذارند و جز این کاری با مردم ندارند (همان: ۲۲). بدیهی است که در چنین عرصه ای کسی لازم است که هم دردها و مسائل را ببیند و هم راه راست را نشان دهد و هم برخلاف جو عمومی موجود، به جای تحمیل بارهایی دیگر بر دوش مردم، بار از دوش آنان بردارد.

۲. ۱. ۵. فرصت طلبی احزاب: احزابی که ادعای رستگار کردن توده مردم بر زبان دارند، عملاً نمی توانند کاری انجام دهند تا وضع موجود را برهم زنند. منتظر فرصت مناسبی اند. این فرصت زمانی به دست می آید که طبقات مردم با هم متحد شده، تابع راهنمایی های آنان شوند. اما وضع مردم متناسب با این خواسته نیست. اکثر مردم گرفتار جنون و تنگناهای معیشت و غافل از وضع خودند. در نتیجه آن باغ سبز که موعود احزاب است بسیار دورتر از دسترس است. چنان که نماینده یکی از احزاب، فتوحی، نمی تواند باغ ۱۲۴ هزار متری مورد انتظار خواهر مجنونش را مهیا کند (همان: ۲۱۶-۲۱۸). در چنین شرایطی کسی لازم است که فارغ از هر قید و بند و ایسم و رسم و

حزبی، جان و مال و قوای معنوی خود را در راه رهایی توده مردم فدا کند که همانا او قهرمان است.

۲. ۱. ۶. نسل جدید هدف تیر استعمار: این نسل گرفتار شبکه پیچیده برنامه‌های سیاسی و اقتصادی و فرهنگی انگلستان است که می‌خواهد در زیر پوشش تأمین خدمات آموزشی و فرهنگی و بهداشتی به اهداف استعماری خود برسد.^۷

۲. ۱. ۷. بی‌اثربودن مطبوعات: در حالی که «در کتابی نوشته‌اند که آدمی چگونه باید حق خود را بگیرد» (همان: ۱۳۷) و مطبوعات تسلیم قدرت‌اند (ص ۲۹۲)، قهرمانی لازم است تا یاد دهد که چگونه باید حق خود را گرفت آن هم در جوی که همه چیز علیه قهرمان است. این نکته پیام اصلی این کتاب است.

۲. ۱. ۸. آشوب داخلی: سران قبایل دشمن حکومت محسوب می‌شوند. روس و انگلیس هم هر دو طرف را مسلح می‌کنند تا منافع خود را از جهات مختلف به دست آورند (همان: ۴۸ و ۶۴ و ۵۰ و ۱۸۲-۱۸۳). در این مرحله یوسف‌خان، قهرمان رمان، سران و خانان قبایل را متوجه خطایشان می‌کند تا دست از دشمنی با حکومت بردارند و به جای آن برای اخراج اجنبی از کشور بکوشند. بدین ترتیب وجود یک قهرمان بصیر ضرور می‌نماید.

۲. ۱. ۹. شیوع فتنه: قانون جنگل بر جامعه حاکم است (همان: ۱۷۴-۱۷۵). کسانی که دستشان به مالی یا جاهی می‌رسد، به قاچاق سلاح و قماش و تریاک و استعمال الکل و مواد مخدر مشغول‌اند (همان: ۱۶۸ و ۱۷۰). اعتیاد و فقر و بیماری تمام شهر را فرا گرفته است. تمام تیمارستان‌ها و بیمارستان‌ها و مطب‌های پزشکان انباشته از بیمار است و اکثر بیماران جایی برای مداوا پیدا نمی‌کنند (همان: ۱۵۲ و ۱۰۲-۱۰۳). مردم نان از دست هم می‌ربایند (همان: ۳۲-۳۳) حال آن‌که آذوقه شهر را قشون اجنبی خریده و به کشورهای دیگر می‌فرستد (همان: ۶). با این اوضاع، حضور قشون اجنبی باعث شده است که زنان متعدد روسپی‌خانه کفایت مراجعه کنندگان را ندهند و حتی دختران «هفت هشت ساله»

را به کارهای منافعی اخلاق می کشند (همان: ۱۶۵). مخلص کلام این که «آدم‌ها را قصابی می کنند» (همان: ۲۵۵) و «فتنه می بارد از این طاق مقرنس» (همان: ۲۵۵) و وقوع جنگ اجتناب‌ناپذیر است (همان: ۱۸-۱۹ و ۲۵۵-۲۵۶). وضع ایران بدتر از تمام ادوار گذشته است. اگر نسل موجود کاری نکنند، وضع بدتر از این هم خواهد بود (همان: ۱۹۸). این وضع برای بیگانگان جشن و سرور محسوب می شود.^۸

حضور یک قهرمان در وضع موجود، یعنی در خلأ شجاعت و شهامت، اجتناب‌ناپذیر است، اگرچه دوره قهرمان فداکار نرسیده است و «موقع بخو بریده‌های نظیر» ابوالقاسم خان است (همان: ۷۸) و قشون اجنبی به هیچ قهرمانی رخصت ابراز وجود نمی دهد (همان: ۱۷)،^۹ دل ایرانیان وطن پرست و آگاه می خواهد که قهرمان ظهور کند و مردم را بیدار و دلیر سازد و به حرکت در آورد و دست اجنبی را در تمام زمینه‌ها از ایران کوتاه کند.

۱. ۱۰. غفلت توده مردم: فقر و فساد و تیره‌بختی شهر و روستا را فرا گرفته است. زندان‌ها و بیمارستان‌ها و بیمارستان‌ها آبادترین بخش‌های جامعه‌اند. ارزش‌ها پایمال می شوند. اکثر مردم با مفاهیمی مانند استقلال و وابستگی و آزادی و اسارت بیگانه‌اند و در عین حال در مقابل جباران کرنش می کنند^{۱۰} (همان: ۵). آنان که غم آزادی و استقلال کشور را می خورند بسیار قلیل‌اند^{۱۱} (همان: ۲۳۵-۲۳۶). در این اوضاع قهرمانی لازم است که الگوی عزت و آزادگی و مبارزه باشد. یوسف، قهرمان این رمان، اعلام می کند که «یک نفر باید کاری بکند» (همان: ۲۲۶) و غرض او از یک نفر خودش است نه دیگری. چون او زمان و مکان را بهتر از دیگران شناخته است و شجاعت لازم را دارد، یعنی دو مشخصه اصلی قهرمان، «رای و شجاعت»، در او جمع‌اند.^{۱۲}

یکی از شخصیت‌های این رمان، دکتر عبدالله خان که خود به «معرفت» رسیده است، یوسف را یک حکیم افلاطونی معرفی می کند.^{۱۳} یعنی یوسف از عصر خود جلوتر است و هنوز دوره امثال او نرسیده است. اما باید قهرمان رسیدن دوره متناسب با خودش را

جلوتر ببیندازد (همان: ۲۴۷). چون «همه چیز دست خود آدم است» (همان: ۲۸۷) و قهرمان باید به همه یاد بدهد که همه چیز را مطابق با حق تغییر دهند، پس برای اینکه ملتی سرنوشت خود را به دست بگیرد، قهرمانی لازم است تا درخت استقلال را که جز به خون رشد نمی کند، بکارد و با خون خود آن را سیراب کند تا دیگران در سایه آن به عزت برسند^{۱۴} (همان: ۲۵۴). با توجه به اوصافی که گذشت و با استناد به دیگر اوصافی که در این رمان هست و ذیلاً به برخی اشاره می کنیم، یوسف یک قهرمان و سووشون متضمن تعدادی از شرایط آثار حماسی و «فکر اصلی آن ارائه انسان مبارز است» (میرعابدینی، ۱۳۸۳: ۱/۱۳۳).

۲.۲. اوصاف حماسی رمان

این رمان، به اقتضای منطق خاص خود، بدیهی است که نمی تواند تمام شرایط و اوصاف منظومه های حماسی را داشته باشد و در این مورد لزومی هم در میان نیست اما متضمن شرایط و اوصافی است که به کتاب رنگ و بوی حماسی می دهند. ذیلاً اهم اوصاف و خصال حماسه و منظومه های حماسی را ذکر می کنیم و این رمان را از بابت داشتن جنبه ها و خصال حماسی با آن ها تطبیق می دهیم.

۲.۲.۱. منظومه های حماسی دو دسته اند: مصنوع و طبیعی - ملی. در منظومه های مصنوع «سروکار شاعر با داستان های پهلوانی مدون و معینی نیست بلکه خود به ابداع و ابتکار می پردازد و داستانی را از پیش خود به وجود می آورد. در این گونه، شاعران مختارند با رعایت قواعد و قوانینی که برای شعر حماسی در میان است هر گونه بخواهند موضوع داستان خود را ابداع کنند و تخیل خود را در آن دخیل سازند» (صفا، ۱۳۶۹: ۵-۶).

این رمان اگرچه منظومه نیست، دارای اوصاف حماسه های مصنوع است که ذکر و وصف آن ها گذشت. یعنی نویسنده داستانی را می آفریند اما در آفرینش آن از تجارب

آثار حماسی ملی الگوبرداری می‌کند. بدین جهت اوصاف حماسه‌های ملی را ملاک سنجش قرار می‌دهیم.

۲.۲.۲. تجلی روح ملی: بن‌مایه حماسه‌های طبیعی - ملی تجلی روح ملی است. «شکل و محتوای حماسه به معنای واقعی جهان‌بینی کامل و تجلی عینی روح ملی است. این روح ملی، در شکلی که به خود عینیت می‌بخشد همچون رویدادی عملی ارائه می‌شود» (مختاری، ۱۳۷۹: ۷۲).

این رمان در هر دو سطح تمثیلی و روایی تجلی روح ملی است؛ در سطح تمثیلی شکست نهضت ملی و سقوط مصدق و کودتای ۲۸ مرداد ۳۲ و روی کار آمدن زاهدی که دست‌نشانده کشورهای بیگانه بود، برای مردم ایران ناگوار بود و قیام‌های مردمی در حمایت از مصدق و کتاب‌ها و گزارش‌هایی که بعد از این واقعه منتشر شدند، از این نظریه حکایت می‌کنند. در سطح روایی نیز مردم از قهرمانی که به توطئه اجنبی کشته شده است جانب‌داری و در تشییع جنازه وی تظاهرات و از خودگذشتگی می‌کنند. این همه از اشتغال این رمان به روح ملی حکایت می‌کنند. همین نکته را یکی از انگیزه‌ها و رموز اقبال عمومی به سووشون باید دانست.

۲.۲.۳. تکرار موضوع حماسه: موضوع حماسه مکرر است. یعنی «امر جلیل و مهمی است که سراسر افراد ملتی در اعصار مختلف در آن دخیل و ذی‌نفع‌اند، مانند مشکلات و حوایج مهم ملی از قبیل تشکیل ملیت و تحصیل استقلال...» (صفا، ۱۳۶۹: ۳-۴). به عبارت دیگر، حماسه از موقعیت‌ها و حالت‌های مکرر در طول قرون اقوام متعددی که بارها آن‌ها را تجربه کرده‌اند سخن می‌گوید. بدین جهت یک کس می‌تواند جای چندین کس بنشیند (همان: ۷۱).

مسئله مهم در این رمان پایمال شدن ارزش‌های ملی و فروریختن ارکان استقلال، و «امر جلیل» کسب استقلال و رسیدن به عزت و آزادی جمعی است که به دست مخالفان استقلال کشور پایمال می‌شوند. مسئله حفظ استقلال فی‌نفسه در طول قرون

برای ایرانیان مهم و حماسه‌ساز بوده است. با وجود این، نویسنده این رمان با تطبیق دادن شخصیت و خصال و موقعیت قهرمان رمانش با شخصیت‌های اساطیری و تاریخی و دینی مانند سیاوش و سهراب و یحیی پیامبر و امام سوم شیعیان (ع) قصد القا و تلقین مکرر بودن موضوع را دارد و به‌خوبی از عهده آن برمی‌آید. در ضمن عمق جنبه ملی اثر خود را تا اعماق تاریخ و اسطوره می‌رساند.

۲.۲.۴. وجود یک ارزش ذهنی یا تاریخی: در هر حماسه‌ای گوه‌ری بی‌نظیر از نوع ارزش‌های ذهنی اعم از آیینی، ماورایی، اخلاقی، سیاسی، ملی و حتی تاریخی وجود دارد که از هجوم و پلیدی دشمنان در معرض خطر قرار می‌گیرد و قیمتی بیش از جان شیف‌تگان آن دارد (همان: ۲۸).

این گوه‌ری بی‌نظیر در این رمان عزت، آزادی، استقلال و ارزش‌های فرهنگی و اعتقادی مردم ایران است، علی‌الخصوص، و کثیری از مردم جهان است، علی‌العموم. چون سلطه استعمار بر ده‌ها کشور دیگر هم سایه افکنده است.

۲.۲.۵. نمایندگی عقاید عام: «منظومه حماسی کامل آن است که در عین توصیف پهلوانی‌های قوم نماینده عقاید و آرا و تمدن او نیز باشد» (همان: ۹).

هماهنگی مردم با آرا و عقاید یوسف که همانا حفظ آزادی و رفاه ایرانیان است- و البته این هماهنگی پس از مرگ او متجلی می‌شود- در حقیقت از این حکایت می‌کند که این رمان عقاید و آرای مردم را به نمایش گذاشته است. البته در سطح تمثیلی نیز علاقه مردم به برنامه‌های سیاسی مصدق، از این امر حکایت می‌کند.

۲.۲.۶. وجوب مهر و کین: «در داستان‌های پهلوانی... مهر و کین حادثه‌ای اصلی و بنیادی است... موضوع آن‌ها کین‌خواهی، مهرورزی... و دفع شر دشمنان ملی است. ارتباط رویدادهایشان با رویدادهای تاریخی... ارتباطی زنده و تنگاتنگ است. از واقعیت‌های اجتماعی و تاریخی مایه می‌گیرند» (سرامی، ۱۳۷۳: ۷۴).

در این رمان تقابل مهر و کین مایه اصلی منازعات و علت اصلی کشته شدن قهرمان است. وی مانند یوسف نبی (ع) غله خود را از سر مهر بین فقرا توزیع می کند و کین می توزد با کسانی که غله خود را به قشون اجنبی می فروشند و همچنین با بیگانگانی که مایحتاج مردم ایران را می خرند و به کشورهای دیگر می فرستند. کین توزی این قهرمان با بیگانگان و هواداران وطن فروش آنان موجب قتل او می شود.

۲.۲.۷. موضوعات کوچک در دل موضوعات بزرگ: «تکرار بخش های بسیار بلند روایت با گفت و گو... دور رفتن از موضوع اصلی و طرح مسائل و موضوع های کوچک تر فرعی، در حقیقت بیان وقایع معترضه در روایت، از خصال حماسه است (مختاری، ۱۳۷۹: ۲۸-۲۹).

در این رمان در کنار حادثه اصلی حوادث فرعی هم رخ می دهند، از جمله از دست رفتن گوشواره های زری و اسب پسرش خسرو، کشته شدن یک آهو بر اثر برخورد خودرو ابوالقاسم خان، رم کردن اسبی که دختر حاکم سوار آن است، مردن تعدادی از مردم بر اثر بیماری تیفوس، جنگ عشایر با نیروهای نظامی و کشته شدن ملک سهراب. علاوه بر این، قصه ای کوچک در درون این قصه بزرگ نهفته است که همان قصه مک ماهون و «پیام کتاب» (گلشیری، ۱۳۷۶: ۲۰۸) است.

۲.۲.۸. در هر حماسه ای یک قدرت فردی شکست ناپذیر و به تعبیر شاهنامه یک جهان پهلوان وجود دارد که تاحد یک ابرمرد ارتقا می یابد مانند رستم و آشیل... (مختاری، ۱۳۷۹: ۲۸).

در این رمان اگرچه قهرمان از نظر زور بازو و داشتن توان مخاطرات جسمانی فوق العاده مطرح نیست، متناسب با شرایط و اوصاف زمان و مکان، مسلط به قوای فوق العاده معنوی است. از نظر تفکر، روشن بینی، آینده نگری، نگاه فلسفی، جهان بینی، شهامت باطنی، اراده نیرومند، شجاعت اخلاقی و صراحت بی نظیر انسانی عجیب،

بی مانند و خارق العاده جلوه می کند و جاذبه داستان تا حدود زیادی از این خصال او ناشی می شود.

۲.۲.۹. هم مرزی با تاریخ: حماسه جهانی است بین اسطوره و تاریخ. در این جهان کشمکش ها و گرایش های مربوط به روان و آرمان های انسان بهتر از دو جهان اساطیری و تاریخی نمایانده می شود. شاید بدین دلیل که آمیزه ای است از اسطوره و افسانه و فرهنگ عامه و تاریخ. سرگذشت فردی که عنصر اصلی تاریخ است با افسانه و فرهنگ عامه، که برخاسته از وجدان جمعی و نماینده تضادهای درونی و گرایش های آنان در اجتماع است، درهم می آمیزد و جهان آرمانی حماسی به وجود می آید. البته باید افزود که اسطوره پیشینه ذهنی و تاریخ ریشه واقعی حماسه محسوب می شود. حماسه در مرز انعطاف پذیری از گرایش های عقلی و عاطفی در شناخت جهان قرار دارد. اسطوره با عاطفه و وجدان جمعی سروکار می یابد و حماسه به عقل نزدیک تر می شود، اما نمی توان منطق تاریخ را از آن انتظار داشت. کاملاً مانند تاریخ نیست که به بسیاری از جنبه های زندگی بی اعتناست و به برخی با خرد محض و خشک دور از عواطف می نگرد. به عبارت دیگر، نه مانند اساطیر ازلی است و نه مانند تاریخ محدود به زمانی معین (همان: ۱۹-۲۰).

این رمان بر زمینه بخشی از تاریخ معاصر ایران، بخصوص کشمکش دول بیگانه با مصدق و مسئله استقلال ایران، نقش بسته است. بعد تاریخی آن با جنبه های حماسی و فلسفی اش هم مرز است. حماسی از این بابت که قهرمان آن مانند قهرمانان حماسه ها تک سوار میدان شجاعت و شهامت اخلاقی و اجتماعی است و فلسفی از این بابت که نویسنده قصد دارد بگوید که: «زندگی تکرار می شود و تاریخ تکرار می شود... یحیای تعمیددهنده و امام حسین سرنوشت مشابه دارند و سیاوش و یوسف [= قهرمان این رمان] هم همین طور» (دانشور، نقل از گلشیری، ۱۳۷۶: ۱۷۴). توضیح اینکه دانشور با آوردن صحنه های عمدی در رمان شخصیت های جلال الدین منکبرنی، سیاوش،

سهراب، رستم، اشکبوس، امام حسین، یوسف و ابراهیم و یحیای نبی و یوسف، قهرمان این رمان، را درهم آمیخته و مفاهیم و مقاصد فرهنگی رمان خود را تا اعماق آرمان‌های اساطیری کشانده و آن را میان اسطوره و فلسفه و تاریخ و حماسه در نوسان نگه داشته است.^{۱۵} (دانشور، ۱۳۶۳: ۴۵).

۲.۳. خصال پهلوانان

در کنار این‌ها باید به گزیده خصال پهلوانان حماسه نیز توجه کرد.

۲.۳.۱. نفع عام در کار قهرمان: پهلوان برای منظوری به صحنه می‌آید و برای همین منظور... کاری و کوششی می‌کند. هیچ گره زندگی خصوصی او در حماسه گشوده نمی‌شود، مگر آنکه مسئله مهمی را در پی داشته باشد. زندگی خصوصی نیز تنها از بعد عمومی نگریسته می‌شود. این امر را از چند جنبه می‌توان باز شناخت: الف) در حماسه مسئله خانوادگی تابع است و نه یک موضوع و رویداد مستقل و اصلی؛ ب) دوستی و دشمنی پهلوان امری فردی نیست بلکه مسئله‌ای است که به امری عمومی وابسته است و در نهایت یا به ضرورت اجتماعی یا به اصل کلی نبرد نیکی و بدی تأویل می‌گردد (مختاری، ۱۳۷۹: ۱۳۶).

در این رمان یوسف برای احیا و حفظ آزادی و عزت و استقلال و ارزش‌های ملی ایرانیان به صحنه می‌آید و برای آن‌ها جان خود را فدا می‌کند و پس از مرگ او شجاعت و بیداری عمومی احیا می‌شود.

۲.۳.۲. تعلق به نوع بشر: قهرمان حماسی اساساً شخصیتی است که به نوع ملی بشر (اگر نگوییم نوع بشر)... متعلق است. اگرچه خاستگاه او جامعه‌ای معین با نظام و ساخت ذهنی مشخص است، ارزش‌ها و آرمان‌های کلی و ملی که به لحاظ اجتماعی از هم مجزا نشده‌اند بر او حاکم‌اند (همان: ۱۱۹-۱۲۰).

در این رمان یوسف به کل ایرانیان خصوصاً و ملل استعمارشده عموماً متعلق است چنان‌که خبرنگار ایرلندی به وجود او غبطه می‌خورد و از پرتو وجود او خیال آزادی

ایرلند و ایران را در سر می‌پرورد و هر دو سرزمین را برادرخوانده می‌نامد. یوسف همان‌قدر که به استقلال و آزادی ایران می‌اندیشد و در این راه جان می‌فشاند، غم پایمال شدن ارزش‌های حیات بشر را می‌خورد و از طالبان زر و زور می‌خواهد که جوهر اصلی فرهنگ ایرانی و ارزش‌های اصیل حیات بشری را پایمال نکنند تا ملل دنیا هویت خود را نیازند.

۲.۳.۳. مقابله با ضدقهرمان: شمیسا در ضمن چند خصال که برای قهرمان برشمرده آورده است که: در هر بخشی از زندگی قهرمان یک ضدقهرمان قد برافراشته است؛ اعمال بزرگی انجام می‌دهد که اهمیت ملی دارد؛ پیش‌گویی می‌کند (شمیسا، ۱۳۷۳: ۵۹-۷۱).

این سه خصلت در قهرمان این رمان موجودند. ضدقهرمانی که در برابر او قد برافراشته، ابوالقاسم‌خان، برادر او، است. او کاملاً برخلاف برادرش حافظ منافع قشون اجنبی و هوادار دول مهاجم است. عزت‌الدوله که خود تمثیلی از زاهدی است، ضدقهرمان دیگری است که برای نابودی قهرمان لحظه‌شماری می‌کند؛ از اعمال بزرگ او می‌توان مخالفت با اجنبی و اجنبی‌پرستان و توزیع غله به درماندگان را ذکر کرد که این دو، علل قتل او می‌شوند؛ او در یک پیش‌گویی، اقدامات خانان را شوم می‌شمارد و حوادث مطابق پیش‌گویی او اتفاق می‌افتند.

۲.۳.۴. شرافت: به نظر ارسطو قهرمان تراژدی باید نجیب و شریف باشد. این واژه البته در بوطیقا به دو مفهوم به کار رفته است: یکی طبقه اجتماعی قهرمان است که معمولاً در تراژدی‌های یونان باستان از طبقه حاکم جامعه انتخاب می‌شود؛ در مفهوم دوم واژه، قهرمان باید شرافت خود را ثابت کند. به عبارت دیگر، او انسانی است برتر از تماشاگر (احمدزاده، ۱۳۸۶: ۳۱).

در این رمان یوسف، قهرمان اصلی داستان، به هر دو مفهوم شریف و نجیب است. از خانان بزرگ و مشهور شیراز و صاحب نفسی پاک و بزرگ و نیتی کریم و همتی عالی و شجاعت اخلاقی بی‌مانندی است.

۲.۳.۵. مصلحت‌های جامعه معیار تشخیص دوست از دشمن: یکی از نمودهای عمومی بودن کارکرد پهلوان «این است که دوستی و دشمنی پهلوانان تابع روابط فردی با یکدیگر نیست بلکه تابع آن نظم ذهنی پذیرفته شده است که با نبرد میان نیک و بد همه چیز را در دو قطب دوست و دشمن متمرکز کرده است. هرکس به‌اندازه پیوند با یکی از این دو قطب، دوست یا دشمن است» (مختاری، ۱۳۷۹: ۱۳۸).

یوسف مردم و منافع و مصالح و رفاه آنان را در یک قطب و دشمنان آن‌ها را در قطب دیگری نهاده است. با برادرش ابوالقاسم خان دشمن است چون او را دشمن مصالح مردم می‌بیند و با مک‌ماهون ایرلندی اگرچه در جمع ییگانگان است دوست است چون او را موافق با مصالح عموم مردم استعمارزده می‌بیند. بدین لحاظ یوسف قهرمان ملی محسوب می‌شود از نوع آنکه در حماسه و تراژدی مطرح است.

۲.۴. اوصاف دیگر قهرمان این رمان

علاوه بر آنچه گذشت، یوسف به‌عنوان قهرمان ملی خصال و اوصافی دارد که می‌تواند تجربه‌ای جدید برای قهرمانان ملی و حماسی محسوب شود:

۱) دمی از غم زندگی مردم فارغ نیست (دانشور، ۱۳۶۳: ۲۳ و ۲۴)؛ ۲) غم ساختن آینده دارد و آینده‌ای روشن نوید می‌دهد (همان: ۱۸ و ۴۹)؛ ۳) می‌خواهد نسل بعدی شجاع و مدافع حق تربیت شود (همان: ۱۳۰-۱۳۱)؛ ۴) در هر حالتی و با هر کسی مثل یک شمشیر عریان صریح و صادق است. بنابراین شجاعت اخلاقی بی‌نظیری دارد تا جایی که دوست و دشمن تحمل صراحت و صداقت او را ندارند. پیش از این که به نتیجه کنش خود بیندیشد، به حقانیت و نفس کار می‌اندیشد. بدین جهت تنها و بی‌یاور است اما از تنهایی پروا ندارد (همان: ۵، ۱۱، ۵۱، ۴۹، ۴۷، ۵۲، ۲۵ و ۱۴)؛ ۵) مدافع

ارزش‌های ملی و اصالت ایرانی است^{۱۶} و می‌خواهد به هر قیمتی ایران را آزاد و آباد ببیند (همان: ۱۲، ۲۴-۲۵، ۲۷ و ۱۴۵؛ ۶) چشم و گوشش باز است حال آن‌که این خلاف میل دشمنان است (همان: ۱۴؛ ۷) در افق بین رؤیا و واقعیت برای زری که نماد ایران و ایرانیان است، ظاهر می‌شود. زری او را به شاه پریان تشبیه می‌کند که در قالب تک‌سواری پیدا می‌شود و در برهه‌های حساس و خطرناک زری (=ایران) را نجات می‌دهد و در عمق هر دو چشمش دو ستاره می‌درخشند و به او قوه‌ای مرموز و آسمانی می‌بخشند (همان: ۲۶۲-۲۶۵ و ۲۶۶-۲۶۹؛ ۸) با مرگ او که نگهبان درخت استقلال است، این درخت بارورتر می‌شود، ترس زری فرو می‌ریزد و شجاعت ناشناخته‌ای جای آن می‌نشیند. نسل جوان احساس مردانگی می‌کند و توده مردم خفته بیدار می‌شوند و خود را با او قوم و خویش می‌یابند و بیداری عمومی حاصل می‌شود (همان: ۴۰، ۱۷۴-۱۷۵، ۲۸۷-۲۸۸، ۲۹۳، ۲۹۹-۳۰۰، ۵۴، ۱۵، ۳۰۶ و ۳۰۵). با این اوصاف یوسف از سطح قهرمان یک داستان عادی به سطح قهرمان یک اثر حماسی صعود می‌کند و می‌تواند الگویی برای طالبان آزادی و استقلال و شرف و عزت و ارزش‌های والای بشری باشد.

نتیجه‌گیری

رمان سووشون در دو سطح روایی و تمثیلی جریان دارد. در سطح روایی داستانی کامل، جذاب و دارای اوج و فرود است. در سطح تمثیلی برهه‌ای از تاریخ معاصر ایران، شکست نهضت ملی و کودتای ۲۸ مرداد ۳۲ و حوادثی از ایام ماقبل‌منتج به آن را به نمایش گذاشته است.

تطابق و درهم‌سرشتگی بسیار هنرمندانه این رمان باعث جذابیت آن و اقبال عمومی شده است. علاوه بر این، بهره‌ای از جذابیت این رمان مرهون وجود بُعد حماسی آن است. این رمان بخش اعظم خصال حماسه و قهرمان آن بهره‌هایی از خصال قهرمانان منظمه‌های حماسی را دارد.

چنین اثری حاصل این عقیده نویسنده است که در جایی ابراز کرده است: «در قرن بیستم قهرمان آثار ادبی دیگر نه مجنون است و نه رستم یا اسکندر... اینک قهرمان‌های آثار ادبی همه گروه مردم و مخصوصاً خود نویسنده است» (دانشور، ۱۳۶۴: ۸۰). او قهرمان را از محیط خود انتخاب کرده و از تلفیق شخصیت اجتماعی و اخلاقی دو تن، مصدق و آل‌احمد، و با الهام از سرنوشت شخصیت‌های مهم تاریخی و اساطیری مانند سیاوش و برخی از ائمه و انبیا، و با سرشتن کیمیای آرمان‌هایی از وجدان جمعی شخصیتی حماسی ساخته است.

پی‌نوشت

۱. این رمان تا سال ۱۳۸۰ پانزده بار تجدید چاپ شد و تنها چاپ پانزدهم آن در ۳۳۰۰۰ نسخه منتشر شد و این تعداد در قیاس با شمارگان آثار نویسندگان دیگر گویای اقبال روزافزون به این رمان است (قبادی و نوری، ۱۳۸۶: ۶۶).

۲. دانشور گفته است: «روز سقوط مصدق گریستیم» (همایونی، ۱۳۸۳: ۱۲۴). او از طریق پدرش سابقه ذهنی شیرینی از مصدق داشته است. وقتی که مصدق والی فارس بود به پدر دانشور لقب احياء السلطنه اعطا کرد (عزیزی، ۱۳۸۳: ۴۲)، اما دانشور در این رمان بیش از مصدق به استقلال ایران می‌اندیشد و مصدق را ضامن آن قلمداد می‌کند و تکریم او از این بابت است.

۳. این مسئله را چنین تعبیر کرده است که در جشن عقدکنان دختر حاکم «اول عروس و داماد با هم رقصیدند... یک بار کلنل انگلیسی با عروس رقصید و یک بار هم سرجنت زینگر... بعد افسرهای خارجی رفتند سراغ خانم‌های دیگر. زن‌های شهر با لباس‌های رنگارنگشان در بغل افسرهای غریبه می‌رقصیدند و مردهایشان... گفتی بر سر آتش نشسته‌اند» (دانشور، ۱۳۶۳: ۱۱-۱۲). این‌ها فرع این امر ننگین‌اند که مراسم ملی ایرانیان، یعنی جشن عروسی، زیر پرچم انگلیس برگزار می‌شود (همان: ۱۱). در این مراسم تعداد افسران بیگانه از تعداد ایرانیان بیشتر است (همان: ۳۶-۳۷).

۴. این نکات را با این تعابیر به یاد می‌آورد که در جشن عقدکنان دختر حاکم «همه جمع‌اند. مرهب و شمر و یزید و فرنگی و زینب زیادی و هند جگرخوار...» (همان: ۹). «مردم به شتاب به پشت بام‌ها می‌روند و یکی یک بیرق انگلیس بالای سر در خانه‌هایشان می‌زنند که بگویند ما در پناه دولت فخریه انگلیس هستیم... یکی یک طشت روی سرشان است. طشت‌ها را روی زمین می‌گذارند. در هر طشتی یک سر بریده است که از آن خون می‌چکد» (همان: ۲۵۹).
۵. مثلاً ابوالقاسم‌خان با کرنش به افسران بیگانه و با فروش آذوقه رعیت به بیگانگان و با مخالفت با برادر آزاده خود به وکالت منصوب می‌شود. او از کالاهای ایرانی بیزار و شیفته کالاهای بیگانه است. این موضوع را چنین تعبیر کرده است که ابوالقاسم خان از هیچ چیز در خانه زری (که تمثیلی از ایران است) خوشش نمی‌آید، (همان: ۲۴ و ۱۶ و ۲۲ و ۱۲۵). عزت‌الدوله نیز (که صورت تمثیلی زاهدی، نخست‌وزیر دوره کودتا است) در عین حال که به انواع فساد فکری و اخلاقی و مفسده‌انگیزی منسوب است، در طلب قدرت هم جاسوس و دلال حاکم و قوای بیگانه است و هم چشم و چراغ آنان (همان: ۹ و ۲۸۴-۲۸۵ و ۲۴۲).
۶. این موضوع را چنین تعبیر کرده است که مدیر مدرسه انگلیسی‌ها یکی از شاگردان را وامی‌دارد که روزه‌اش را بخورد (همان: ۱۳۴) و پسری یتیم به نام کلو را که یوسف‌خان از روستا آورده است تا در خانه خود تربیتش کند، وقتی کارش به بیمارستان انگلیسی‌ها می‌کشد، مسیحی می‌کنند. او نیز با تیر و کمانش شیشه خانه ارباب خودش را می‌شکند (همان: ۲۳۸-۲۳۹).
۷. این موضوع را چنین تعبیر کرده است که همه بچه‌های زری با طبابت خانم حکیم که یک پزشک اجنبی است، به دنیا آمده‌اند (همان: ۲۴۹).
۸. این موضوع را چنین تعبیر کرده است که «همه تشریفات [جشن عقدکنان دختر حاکم] برای [افسران خارجی] جشن بود اما برای زری [که نماد ایران است] مثل تعزیه» (همان: ۹).
۹. این نکته را چنین تعبیر کرده است: «یک شب زری خواب دید که یک ازدهای دو سر، شوهرش را [قهرمان داستان را]... درسته با اسب بلعیده و خوب که نگاه کرده دیده ازدهای دو سر شبیه سرجنت زینگر بوده...» (همان: ۲۴۰-۲۴۱).
۱۰. این موضوع را چنین تعبیر کرده است که در روز عقدکنان دختر حاکم، یعنی روزگاری که قحطی مردم را دسته دسته به کام مرگ می‌سپارد، نانوایان «نان سنگکی پخته بودند که

نظیرش را تا آن وقت هیچ کس ندیده بود» و با خشخاش روی آن نوشته بودند «تقدیمی صنف نانوا به حکمران عدالت گستر» (همان: ۵). اگر دختر حاکم را تمثیلی از اموال ملی ایرانیان بدانیم، توده مردم در روز واگذاری اموال ملی به بیگانگان در گروه خادمان جشن و سرور شرکت می کنند و دلال مظلومه محسوب می شوند بی آنکه وقوفی بر نقش مکروه خود داشته باشند. حتی وقتی هم که از جانب «حاکم عدالت گستر» خطری احساس می کنند به زیر بیرق انگلیس پناه می برند (همان: ۲۵۹).

۱۱. این موضوع را چنین تعبیر کرده است که وقتی ارباب به گردونه دار آسمان دستور می دهد که... ستاره هر کس را به خودش بسپارد تا از آن مراقبت کند و زمام سرنوشت خود را به دست بگیرد، گردونه دار... از مأموران توزیع ستارگان می پرسد که اهل زمین با ستاره خود چه کردند؟ آنان جواب می دهند: «وقتی ما به راه افتادیم، هنوز بازی می کردند. پیرها گفتند حال دیگر خیلی دیر است... جوان ها و میانه سال ها... هر چه توضیح بهشان داده شده مقصود ارباب آسمانی را نفهمیده اند. بعضی هایشان ستاره هایشان را خیلی زود گم کرده اند...» (همان: ۲۳۵-۲۳۶).

۱۲. خرد و شجاعت از اوصاف مسلم قهرمان اند. متنبی شاعر عرب در وصف برخی از شروط دلاوری و پهلوانی گفته است: الرَّأْيُ قَبْلَ شَجَاعَةِ الشُّجْعَانِ / هُوَ أَوَّلُ وَ هِيَ الْمَحَلُّ الثَّانِي؛ فاذا هما اجتمعما لنفسٍ مَرَّةٍ / بَلَغَتْ مِنَ الْعُلَيَاءِ كُلِّ مَكَانٍ (متنبی، ۱۳۴۸: ۲/۴۲۵).

۱۳. دکتر عبدالله خان گفت: «نمی دانم کجا خوانده ام که دنیا مثل اتاق تاریکی است که ما را با چشم های بسته وارد آن کرده اند. یک نفر از ما ممکن است چشمش باز باشد. [یوسف] از آن اشخاص نادری بود که از اول یادشان رفته بود چشم هایش را ببندند. چشم ها و گوش هایش باز باز بود. حیف که فرصتش کم بود» (همان: ۲۸۶). اتاق تاریک یادآور مُثُل افلاطون است.

۱۴. درخت استقلال «درخت عجیبی است که قوت خود را از خاک و خون می گیرد. این درخت باغبانی دارد که قیافه اش به پیامبران می ماند. باغبان از میان همه درخت ها عاشق همین یک درخت است. هنگام آبیاری وقتی صلا در می دهد که خون! همه مردم دور درخت فراهم می آیند و رگ های دستشان را باز می کنند. این درخت سایه خنک و گسترده ای دارد. همه مردم زیرش می نشینند و غصه از دلشان می رود... همه شان آدم هایی می شوند با تمام صفات مردی و مردانگی» (همان: ۴۰).

۱۵. زری خواب می‌بیند که یوسف را در آتش افکنده‌اند و کسی آن را چنین تعبیر می‌کند که مانند ابراهیم و سیاوش از آتش می‌گذرد (همان: ۲۴۱)؛ زری روز تشییع جنازه یوسف را به سوگ سیاوشان تشبیه می‌کند (همان: ۲۷۳-۲۷۷ و ۳۰۰)؛ زری در یک شمایل سر بریده سیاوش را با سر بریده امام حسین (ع) و یحیی (ع) اشتباه می‌گیرد (همان: ۴۰)؛ نویسنده موقعیت و قتل یوسف را نمونه‌ای دیگر از موقعیت و شهادت امام حسین (ع) می‌داند و روز تشییع جنازه او را توده مردم یادآور روز عاشورا می‌خوانند و خواهر یوسف ایران را به کربلا تشبیه می‌کند (همان: ۲۵۱ و ۲۹۴ و ۳۰۰)؛ معلم تاریخ او را با جلال‌الدین منکبرنی مقایسه کرده، به او لقب «مرد» می‌دهد (همان: ۳۶)؛ وقتی که آذوقه مردم به مصرف قشون بیگانه می‌رسد و قحطی و بیماری همه جا را فرا می‌گیرد، او مانند یوسف نبی در انبارها را می‌گشاید و به مردم درمانده آذوقه توزیع می‌کند (همان: ۲۵۱). این‌ها همه از تکرار تاریخ و یکسان بودن حوادث زندگی قهرمانان بزرگ بشر حکایت می‌کنند و بر بُعد اساطیری و حماسی رمان می‌افزایند.

۱۶. دانشور این موضوع را چنین تعبیر کرده است که او اسباب نیک دارد. «اسب برای خاندان‌های پهلوانی و جنگاوران هند و اروپایی از ارزش توتمی دیرپایی برخوردار بوده، به همین دلیل در شاهنامه... پرتکرارترین نمادینه... را به وجود آورده است... وجود [واژه] اسب در نام‌های شاهان و پهلوانان ایرانی مانند گرشاسب...» (قائمی و یاحقی، ۱۳۸۸: ۹ و ۱۸) دلیل کارکرد مهم آن در اصالت‌های ملی ایرانیان است. از اصالت‌های دیگر ایرانی، شعر فردوسی و حافظ و نیما را می‌خواند و به شراب‌های ایرانی دل می‌دهد حال آنکه برادر او شراب خارجی را می‌پسندد.

منابع

- احمدزاده، شیده (۱۳۸۶) «بررسی تطبیقی قهرمانان تعزیه و تراژدی». پژوهشنامه علوم انسانی دانشگاه شهید بهشتی. شماره ۵۴: ۱۹-۳۶.
- پاینده، حسین (۱۳۸۱) «سیمین دانشور شهرزادی پسامدرن». کتاب ماه، ادبیات و فلسفه. سال ششم. شماره ۶۳: ۷۲-۸۱.

- تسلیمی، علی (۱۳۸۸) *گزاره‌هایی در ادبیات معاصر ایران*. داستان. چاپ دوم. تهران: کتاب آمه.
- خامه‌ای، انور (۱۳۸۳) «نگاهی کوتاه به زندگی و آثار سیمین دانشور». *بر ساحل جزیره سرگردانی*. علی دهباشی. تهران: سخن: ۶۷-۷۱.
- دانشور، سیمین (۱۳۶۳) *سووشون*. چاپ یازدهم. تهران: خوارزمی.
- دانشور، سیمین (۱۳۶۴) «شهر من جلال». *یادنامه جلال آل احمد*. علی دهباشی. تهران: پاسارگاد: ۷۹-۹۰.
- سرامی، قدمعلی (۱۳۷۳) *از رنگ گل تا رنج خار*. چاپ دوم. تهران: علمی و فرهنگی.
- شمیسا، سیروس (۱۳۷۳) *انواع ادبی*. چاپ دوم. تهران: فردوس.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۹) *حماسه‌سرایی در ایران*. چاپ پنجم. تهران: امیرکبیر.
- عزیزی، محمدحسین (۱۳۸۳) «پدر سیمین». *بر ساحل جزیره سرگردانی*. علی دهباشی. تهران: سخن: ۳۹-۴۲.
- علوی، بزرگ (۱۳۸۳) «حماسه‌ایستادگی». *بر ساحل جزیره سرگردانی*: ۳۱۷-۳۲۰.
- قائمی، فرزاد و محمدجعفر یاحقی (۱۳۸۸) «اسب؛ پرتکرارترین نمادینۀ جانوری در شاهنامه و نقش آن در تکامل کهن الگوی قهرمان». *فصلنامه زبان و ادب پارسی*. سال ۱۳. شماره ۴۲: ۹-۲۶.
- قبادی، حسینعلی (۱۳۸۳) «تحلیل درون‌مایه‌های سووشون از نظر مکتب‌های ادبی و گفتمان‌های اجتماعی». *پژوهش*. دوره جدید. شماره ۳: ۴۱-۵۴.
- قبادی، حسینعلی و علی نوری خاتونبانی (۱۳۸۶) «نمادپردازی در رمان‌های سیمین دانشور». *گوهر گویا*. سال اول. شماره ۳: ۶۳-۸۶.
- قهرمانی، سعید (۱۳۸۳) «نقدی بر سووشون». *بر ساحل جزیره سرگردانی*: ۴۱۴-۴۲۳.
- گلشیری، هوشنگ (۱۳۷۶) *جدال نقش با نقاش در آثار سیمین دانشور*. تهران: نیلوفر.
- متنبی، احمد (۱۳۴۸ق) *دیوان المتنبی*. عبدالرحمن برقوقی. دو جلد. چاپ دوم. مصر: مطبعه الرحمانیه.
- مختاری، محمد (۱۳۷۹) *حماسه در رمز و راز ملی*. چاپ دوم. تهران: توس.

مندنی پور، شهریار (۱۳۸۳) «هرجا زخم بخوریم به دانشور پناه می‌بریم». روزنامه آفتاب یزد. ۸۳/۲/۲۹

میرعابدینی، حسن (۱۳۸۳) «تاریخ نویس دل آدمی». بر ساحل جزیره سرگردانی: ۱۳۰-۱۵۲.
همایونی، صادق (۱۳۸۳) «برقی از آتش لیلی». بر ساحل جزیره سرگردانی: ۱۱۵-۱۲۷.